

Олена ЩЕРБАНЬ

старший науковий співробітник

Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

ГЛИНЯНИЙ ЧАЙНИК В КУЛЬТУРІ ХАРЧУВАННЯ УКРАЇНЦІВ

***Анотація.** Уперше в українській керамології та етнології узагальнено та проаналізовано розрізнені відомості щодо одного з видів столового посуду — глиняного чайника. Основну увагу звернено на кустарні вироби, що використовувалися в середовищі українських селян і міщан упродовж кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Зроблено спробу дослідити їхнє походження, проаналізувати форми й призначення.*

***Ключові слова:** глиняний чайник, кустарні вироби, гончарство.*

Чайники різноманітних форм (від простої до “премудрої”), розмірів (від розрахованого “на склянку” до кількітного), матеріалу (порцеляновий, металевий, скляний, пластиковий) — важливі елементи сучасної культури харчування українців. Щоправда, традиція чаювання у нашого народу не має давніх коренів. Українські селяни почали споживати чай лише наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Багатші верстви населення — щонайменше на століття раніше. Тобто у повсякденному харчуванні широких верств населення України чай, як і посудина для його приготування-заварювання — чайник, — поширилися впродовж останнього століття. Статтю присвячено характеристиці чайників, виготовлених з гончарної глини, у кустарних умовах. Зроблено спробу дослідити їхнє походження; розглянути форми й призначення.

Хронологічні рамки визначені періодом найбільшого поширення глиняних чайників на території України. Методи дослідження визначалися характером теми та специфікою поставлених завдань, вимагали багатоаспектного підходу, що включав виявлення глиняних чайників, характеристики їхніх форм і опис декору. Для переконливості висловлених міркувань було застосовано порівняльний аналіз кустарних і порцеляново-фа-

янсових чайників кінця XIX — початку XX ст.

Досі українські глиняні чайники залишалися невивченими. У науковій літературі трапляються лише поодинокі епізодичні згадки про їхнє виготовлення гончарями того чи іншого осередку. Про використання їх у побуті взагалі не вдалося нічого знайти.

Чи не найперша згадка про виготовлення охтирськими кустарями глиняних чайників міститься у праці А. Твердохлебова [1, 7]. Дослідник зафіксував цікаву інформацію про те, що в місяць гончар середнього достатку витрачав на чай 1 руб. 44 копійки, на цукор — 2 руб. 4 копійки [1, 11].

У дослідженні статиста М. Пакульського містяться відомості про виготовлення кустарями глиняних чайників, а також глиняного чайного посуду, зокрема “гличків” у вигляді самоварів для чаю, чашок і блюдець”). З праці відомо, що наприкінці 1890-х років гончарі скаржилися на конкуренцію металевого (чавунного) посуду, який витісняв гончарні вироби (“кустарі Мглинського й Новозибківського повітів пояснювали причину зменшення попиту на гончарний посуд (зокрема чайники) тим, що покупці почали купувати металеве начиння”) [2, 93-95].

Керамолог Я. Риженко вважав глиняні чайники пізніми виробами в народному гончарстві, скопійованими із заводських керамічних виробів [3, 34].

Керамолог Л. Данченко подала фото глиняного чайника, виготовленого 1905 р. в с. Дибинці (Київщина), оздобленого підполив'ям розписом. Дослідниця відзначила, що “з другої половини XIX ст. гончарі почали виробляти великі й малі чайники, які мали здебільшого кулясті корпуси” [4, 70, 75].

Олесь Пошивайло подав чи не найбільше інформації про використання глиняного посуду в українському побуті, де ще “удревнив” глиняні чайники. Покликаючись на згадану працю М. Пакульського він стверджував, що “у першій половині XIX ст., у зв'язку зі значним поширенням у Росії чаю, гончарі Лівобережжя почали виготовляти чайний посуд, наслідуючи в формах тотожні предмети гончарного виробництва. З'явилися череп'яні чайники, самовари, чашечки, блюдечка” [5, 225]. О. Пошивайло вперше коротко описав форму і призначення чайника: “округла посудина з вушком, носиком і покриткою для заварювання чаю” [6, 151].

Вважаю таке раннє датування глиняних чайників безпідставним. Принаймні, перші згадки про них у науковій літературі датовано кінцем XIX ст. Кінцем XIX — початком XX ст. датовано й відомі мені найдавніші чайники з музейних колекцій. Напевно, Л. Данченко і О. Пошивайло ототожнювали чайники з чайникоподібним посудом, що побутував раніше. Принаймні, згадану словникову статтю про чайник [6, 151, мал. 151] ілюстровано зображенням “гличика для вареної” (весільного напою) [7, 9]. Але, хоча форма й декор цих виробів дещо подібні — вони мають носик і вухо, полив'яні, при детальнішому аналізі помітна суттєва різниця не лише в їхньому призначенні, а й у формі. Гличики для вареної мають високу шийку, якої немає в найдавніших чайників. До речі, чайникоподібну форму мав і відомий різновид давнього українського посуду, носатка, яка відрізнялася від чайника лише формою вінець і тим, що мала три вуха [3, 34].

Кілька речень присвятила чайникам О. Клименко у дисертаційній роботі “Народна кераміка Опішні (до проблеми традицій та інновацій в народних художніх промислах)” (1995). Вона висловила думку про появу глиняних чайників у народному гончарстві внаслідок впливу міських смаків і порцеляново-фаянсової промисловості. Дослідниця вперше зробила висновок, що опішнянські чайники зламу XIX — XX ст. мають досить значні розміри та композиційно різняться від порцелянових. Вони ніби “приспосовані” до вигляду народних гончарних виробів. Важливим є висновок, що в асортименті продукції опішнянської артілі “Художній керамік” чайники не відігравали суттєвої ролі, хоча у 1930-х рр. повторювали відповідні порцелянові вироби. Дослідниця також зазначила, що від 1940—1950-х рр. мініатюрні глиняні чайники (монетку) почали виготовляти у складі іграшкових сервізів [8, 109].

Керамолог Г. Істоміна зазначає, що форма чайника споріднена з носаткою, але з'явилася пізніше від неї. На Волині чайники рідко використовували в побуті. Зокрема, полив'яний виріб з червоної глини було знайдено в с. Миколаївка Млинівського району Рівненської обл. [2, 114]. Н. Кубицька в дисертації “Гончарські осередки Кульчина та Рокити кінця XIX — XX століть (історія, типологія, художні особливості)” згадала

про глиняні чайники [10, 90]. Керамолог Л. Метка згадала, що в селищі Охтирка (Сумщина) “чайники”, “рукомийники” продавали по 10 коп. за штуку [11, 133].

Аналізуючи згадки про виготовлення глиняних чайників українськими гончарями в наукових джерелах і літературі, можна зробити такі висновки: відомо, що їх виготовляли від кінця ХІХ — до першої третини ХХ ст. на Полтавщині (Опішня), Київщині (Дибинці), Чернігівщині, Волинському Поліссі (Кульчин), Рівненщині, Сумщині (Охтирка); глиняні чайники потрапили в народний побут українців під впливом фабрично-заводської продукції, необхідної для заварювання чаю, що поширився в селянсько-міщанському середовищі наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.; вони мали горщикоподібний кулястий тулуб, одне вухо й носик, покришку; в Опішному впродовж ХХ ст. їхня форма і розміри змінювалася.

Ареал виготовлення глиняних чайників був набагато ширшим (відомі глиняні чайники з Одеси, Бару (Вінничина), Чернівецьчини, Івано-Франківщини). Цікаво, що відомостей про те, що в окремих гончарних осередках, навіть великих, зокрема Глинськ (Сумщина), про виготовлення кустарних глиняних чайників знайти не вдалося. Напевно, традиція їхнього виготовлення не була поширеною.

Хоча чайники справді почали виготовляти гончарі України під впливом фабрично-заводських виробів, останні мали попередників, подібних за формою, але відмінних за призначенням — “гличики для вареної” і “носатки” (посудина для подавання міцних напоїв до столу, зберігання олії).

Для кращого розуміння функціонального призначення, проаналізуємо форми і декор глиняних чайників українських гончарів. За формою тулуба та вінця найдавніші з них були подібними до горщиків, відрізняючись більшою опуклобюкістю та меншою висотою й діаметром вінця, призначених тримати покришку. Отвір, приблизно рівний з денцем, мав бути достатнім для засипання сухого чаю й заливання його гарячою водою. Від горщиків Лівобережної України, а також носаток і гличиків для вареної, чайники відрізнялися місцем розташування вуха. Верхній край вуха містився на плечах, а нижній — на опуку чи боках виробу. Мені

відомий лише один чайник (знайдений у Одесі), у якого вухо було приєднане над отвором — один його кінець містився біля носика, інший — на протилежному боці. Цією особливістю він уподібнюється до металевих чайників, призначених для нагрівання води. Ті параметри, якими кустарні глиняні чайники відрізнялися від іншого тогочасного гончарного посуду, зближувало його з порцеляновими і фаянсовими чайниками. На мою думку, цей факт є прямим свідченням того, що кустарі копіювали фабрично-заводські вироби. Але, при цьому, оскільки на форму впливали місцеві гончарні традиції, гончарі не виготовляли чайників з циліндричними чи конічними стінками, які були поширені серед тогочасних порцелянових і фаянсових. Носик чайника — відносно довга, порожниста трубка, переважно, вигнута а у виробах з Бару, Одеси, Кульчина — пряма. Призначений для виливання вмісту посудини під час наливання чаю в чашку, носик кріпиться до опуку та має верхній кінець на рівні чи вище краю вінця. Ця особливість пояснюється функціонально — щоби рідина не виливалася з чайника під час його наповнення та перенесення. Призначене для зручного тримання й перенесення посудини, воно приліплювалося на протилежному від носика боці.

Переважає більшість відомих давніх (“столітніх”) глиняних чайників зовні і зсередини політі прозорою чи забарвленою у зелений, жовтий і коричневий колір поливою, неорнаментовані. Очевидно, це пов’язано з призначенням виробів — тримати рідину (полив’яні вироби менш водопроникні) і з тим, що вони копіювалися з полив’яних порцеляново-фаянсових виробів. Рідше трапляються теракотові чи димлені вироби, що прикметні переважно для гончарства окремих осередків другої половини ХХ — початку ХХІ ст.

Від початку ХХ ст. окремі майстри почали наносити на чайники мальовані ангобами, стилізовані рослинні орнаменти, що прикрашали їх, сприяючи приємнішій процедурі чаювання. Найбільшого поширення такий декор набув у Опішному від кінця 1920-х років. Його нанесення пов’язане з розгортанням діяльності в осередку Опішнянської керамічної промислової школи (1927-1931), артлі “Художній керамік” (від 1929 р.), що згодом (від 1963 р.) трансформувалася в однойменний

завод. Майстри цих підприємств сміливо експериментували з формою (створювали навіть вазоподібні вироби) і декором таких чайників, які, щоправда, не стали предметом серійного виробництва. До речі, й донині в Опішному оздоблені підполивними рослинними орнаментами чайники виготовляє спадкоємець потужностей заводу “Художній керамік” — приватне підприємство “Гончарний круг”. З артільно-заводським виробництвом пов’язана поява мініатюрних чайників серед іграшок-монеток [8, 109] — такі вироби досі іноді виготовляє опішнянський гончар Микола Пошивайло.

Досліджені чайники мали об’єм від 1-го до 5-ти літрів, що відрізняє їх від значно менших порцелянових і фаянсових. Для чого ж використовували глиняні чайники кустарного виробництва? На жаль, у науковій літературі віднайдено лише згадки про те, що вони використовувалися для заварювання чаю. Але яким чином? Опитування не дало на це відповіді. Тому вдаємося до емпіричних умовиводів. Сучасна українська традиція споживання чаю передбачає використання двох чайників: більшого, обсягом переважно 2-3 л, призначеного для кип’ятіння води, та меншого (0,3-1 л) для приготування “заварки”. Зважаючи на великий об’єм давніх кустарних чайників, можна зробити висновок, що й вони призначалися для кип’ятіння окропу. Щоправда, готувати окріп у глиняному чайнику не зовсім зручно (якщо ставити в піч — буде гарячим вухо, за яке не можна буде взятися голими руками, розливаючи чай, на плиті — може тріснути). Водночас, у них могли й заварювати чай, насипаючи туди заварку. Припускаю, що кустарні глиняні чайники могли використовувати і як ємність для кип’яченої води, і для заварювання чаю, і для розливання напою в чашки. Серед переваг глиняного чайника — товсті стінки, які довго зберігають високу температуру вмісту. Виготовлені з глини чайники-заварники завдяки пористості матеріалу добре “дихають”, що дозволяє заварці не зваритися і не задихнутися.

Отже, глиняні чайники кустарного виробництва в побуті українців широко використовувалися відносно нетривалий час (від 1890-х — до кінця 1920-х років). Але епізодично виго-

товляли пізніше, й виготовляють донині. Під спільною назвою “чайник” гончарі виробляли кулястий посуд з вузьким отвором (приблизно рівним денцеві), невисокими вінцями, носиком на зовнішньому боці й вухом на протилежному від нього. Виготовити гончареві глиняного чайника було нескладно, оскільки форма глиняного чайника мала вже апробовані прототипи. Приміром, на Полтавщині це могли бути “носатки”, риночки з тулійкою (трубчатою ручкою), “гличики для вареної”. Глиняні чайники українські гончарі-кустарі почали виготовляти з періоду, коли в народне харчування українців доволі міцно увійшов чай.

Сучасна торговельна мережа пропонує широкий вибір глиняних чайників-заварників, переважно китайського виробництва. Для підтримки вітчизняного виробника в широкому розумінні, рекомендую знайти глиняний чайник для заварювання чаю українського виробництва. Нині такі чайники на замовлення виготовляють опішнянські гончарі Олександр Шкурпела, Микола Варвинський, Олена Мороховець (Полтавщина). Купити їх можна в майстра. Мені відомі такі вироби з Гавареччини (Львівщина), які щороку пропонують купити на Сорочинському ярмарку (Полтавщина), а також в роздрібній торгівлі Київської, Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської областей. Під час вибору глиняного чайника-заварника врахуйте, який чай будете заварювати в ньому. Якщо крупнолистовий, то краще вибрати посудину більшого розміру, оскільки чайне листя набухне, і в маленькому йому ніде буде розміститися. Варто звернути увагу на форму й будову носика та покриття.

1. Твердохлебов А. Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. — Х.: Тип. губернского правления, типография окружного штаба, 1885. — Вып. 30. — 52 с.; 2. Пакульский Н. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. — К.: Тип. И.И.Гарбунова, 1898. — С. 93-103. 3. Риженко Я. Формы ганчарных виробів Полтавщини // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія. — 1930. — Т. ІХ. — Вип. 2. — С. 22-42. 4. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров’я. — К.: Мистецтво, 1974. — 190

с. 5. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. — К.: Молодь, 1993. — 408 с.: іл. 6. Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина. — Опішне: Українське Народознавство, 1993. — 280 с. 7. Украинское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия. Вып. 1. Типы украинской гончарной посуды. — Полтава: Издание кустарного склада Полтавского губернского земства, 1913. — 29 с. 8. Клименко О. Народна кераміка Опішні (до проблеми традицій та інновацій в народних художніх промислах): дис. на здоб. наук. ступеня канд. мистецтвознавства. — К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, 1995. — 342 арк. 9. Істоміна Г. Мистецтво народної кераміки Волині другої половини ХІХ — ХХ століть. — Рівне: Волинські обереги, 2009. — 232 с. 10. Кубицька Н. Гончарські осередки Кульчина та Рокити кінця ХІХ — ХХ століть (історія, типологія, художні особливості): дис. на здоб. наук. ступеня кандидата мистецтвознавства. — Львів: Львівська національна академія мистецтв, 2006. — 187 с.

Annotation

Olena Shcherbanj. A teapot in the culture of the food of the Ukrainians (the late 19-th early – 20-th centuries). *The uncoordinated information concerning one of the crockery types in the culture of the food of the Ukrainians — a teapot — are generalized and analysed for the first time in Ukrainian ceramology and ethnology. The main attention is paid to clay teapots, produced in domestic handicraft conditions and been used in the environment of Ukrainian peasantry as well as petty bourgeoisie during the period from the late 19-th – early 20-th centuries. An attempt to study their origin in Ukraine is made; the forms and purpose in the everyday life of peasants and lower middle classes are described.*

Key words: *teapot, the culture of the food of the Ukrainians, pottery.*

Аннотация

Елена Щербань. Глиняный чайник в культуре питания украинцев. *Впервые в украинской керамологии и этнологии обобщены и проанализированы разрозненные сведения об одном виде столовой посуды — глиняном чайнике. Основное внимание обращено на кустарные изделия, которые использовались в среде украинских крестьян и мещан на протяжении периода с конца ХІХ — первой трети ХХ века. Сделано попытку исследовать их происхождение, проанализировать формы и предназначение.*

Ключевые слова: *чайник, кустарные изделия, гончарство.*